

The Role of Identity and Interests in Iran's Foreign Policy towards Iraq

Seyed Mohammadreza Mousavi¹
Ramin Bakhshi²

Abstract

Iran-Iraq relations have long been complex and important due to their deep historical, cultural, religious, and geopolitical commonalities. After the fall of Saddam Hussein in 2003, these relations entered a new phase and the Islamic Republic of Iran emerged as a key player in Iraq's political developments. Iran's foreign policy towards Iraq, as one of its strategic and important neighbors, is influenced by several factors, including historical, religious, security, and economic. These policies are formulated and implemented with the aim of maintaining and expanding Iran's influence in the region and ensuring the country's national security and economic interests. Most of the existing literature on Iran's foreign policy towards the Middle East focuses mainly on military/strategic issues. They neglect the role of material interests in advancing Tehran's foreign policy. The aim of this research is to examine and resolve the issue of the relationship between identity and material interests in the foreign policy of the Islamic Republic of Iran towards Iraq, especially after the Arab Spring and the spread of ISIS. This study examines the complex relationship between identity and material interests that mutually reinforce each other to understand the multifaceted factors that shape the foreign policy of the Islamic Republic of Iran towards the region. The present article seeks to answer the question of what impact identity and interests have had on Iran's foreign policy towards Iraq? The main hypothesis of the article is that cultural and identity proximity helps the Islamic Republic to diversify its economy by exporting its non-oil goods to Iraq, where it enjoys soft and hard power but has a limited sphere of economic influence.

Keywords: Identity, Interests, Foreign Policy, Iran, Iraq.

-
1. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Kermanshah University of Technology, Kermanshah, Iran (Corresponding Author).
smr.mousavi@kut.ac.ir
 2. Ph.D in International Relations, Allameh Tabatabaie University, Tehran, Iran.

Mesopotamian Political Studies, 2025, Vol. 3, Issue 4, pp. 569-592.

Received: 22 November 2024, **Accepted:** 03 June 2025

Doi: 10.22126/mps.2025.11425.1048

Copyright © The Authors
Publisher: Razi University.

Extended Abstract

1. Introduction

The fall of Saddam Hussein in 2003 marked a transformative moment in Iran–Iraq relations. With the collapse of a long-time adversary, Iran shifted from confrontation to strategic engagement, seeking to expand its political, economic, and cultural influence in Iraq. This transition occurred in a broader regional context defined by U.S. intervention, the rise of non-state armed groups, and sectarian tensions. Iran, leveraging shared Shi'a religious identity, historical ties, and geographical proximity, began to project power into Iraq through both state and non-state channels. While scholarly analyses have primarily emphasized ideological and military dimensions of Iran's regional behavior, the economic underpinnings of its foreign policy have received comparatively little attention.

2. Theoretical framework

This research adopts a critical constructivist approach to examine how identity and material interests shape foreign policy in a mutually constitutive manner. In contrast to realist or liberal paradigms that view interests as pre-given, critical constructivism emphasizes the social construction of interests through identity. This framework allows the study to explain Iran's dual motivations in Iraq—on one hand promoting cultural affinity and religious solidarity, and on the other hand seeking economic opportunities, especially after the imposition of international sanctions that limited Iran's global economic engagement. Identity and interest are thus treated as interwoven processes shaping behavior over time.

3. Methodology

The study uses process-tracing as its core qualitative method. Data are derived from official trade statistics, customs reports, budget documents, field interviews (where available), and a comprehensive literature review of Persian and English sources. This methodology facilitates the identification of causal mechanisms between Iran's identity projection and its economic strategies in Iraq. By mapping the sequencing of key events—from the U.S. invasion and fall of Ba'athist Iraq to the rise of ISIS and Iran's military and economic responses—the study highlights the evolution of Iran's policy behavior across different phases.

4. Discussion

Iran's foreign policy toward Iraq demonstrates a hybrid strategy wherein cultural identity and geopolitical calculations coexist. The presence of shared Shi'a heritage allowed Iran to penetrate Iraq's political institutions and influence civil society through religious networks. Simultaneously, Iran began to exploit economic opportunities, exporting electricity, gas, and non-oil goods, and investing in post-conflict reconstruction. Trade data from the Iranian Customs Office show a consistent increase in exports to Iraq,

peaking at over \$6 billion in the early 2010s. Despite Iraq's internal instability and dependency on oil revenues, Iran maintained a dominant position in certain sectors due to its low-cost transportation, cultural familiarity, and sustained political engagement. However, challenges emerged as Iraq's national identity became more assertive and nationalist currents questioned Tehran's influence. Furthermore, Iran's economic role was undermined by inconsistent policy coordination, U.S. financial restrictions, and competition from Turkey and China.

The research also considers Iran's use of proxy actors to safeguard its interests. These include paramilitary networks under the Popular Mobilization Forces (PMF), which, while initially effective against ISIS, also served to anchor Iran's strategic depth in Iraq. Yet, this security-military influence has not seamlessly translated into economic dominance. Iraqi policy discourse increasingly emphasizes economic sovereignty and diversification, presenting both a constraint and an opportunity for Iran's foreign policy recalibration.

5. Conclusion and Suggestions

Iran's foreign policy toward Iraq is best understood through the lens of dynamic interaction between identity and interest. Cultural affinity has paved the way for initial influence, but sustaining and expanding economic ties requires institutional trust, transparency, and alignment with Iraq's developmental priorities. The Islamic Republic must shift from a dominance-based model to one rooted in reciprocal cooperation, especially in infrastructure, agriculture, energy, and trade regulation.

نقش هویت و منافع در سیاست خارجی ایران نسبت به عراق

سید محمدرضا موسوی^۱

رامین بخشی^۲

چکیده

روابط ایران و عراق به واسطه اشتراکات عمیق تاریخی، فرهنگی، مذهبی و ژئوپلیتیکی، از دیرباز پیچیده و در عین حال حائز اهمیت بوده است. پس از سقوط صدام حسین در سال ۲۰۰۳، این روابط وارد فاز جدیدی شد و جمهوری اسلامی ایران به عنوان یکی از بازیگران کلیدی در تحولات سیاسی عراق ظهور کرد. سیاست خارجی ایران نسبت به عراق، به عنوان یکی از همسایگان استراتژیک و مهم، تحت تأثیر عوامل متعدد تاریخی، مذهبی، امنیتی و اقتصادی قرار دارد. این سیاست‌ها با هدف حفظ و گسترش نفوذ ایران در منطقه و تضمین امنیت ملی و منافع اقتصادی این کشور تدوین و اجرا می‌شود. بیشتر مطالعات درباره سیاست خارجی ایران در قبال خاورمیانه عمدتاً بر مباحث نظامی / استراتژیک متمرکز است و نقش منافع مادی در پیشبرد سیاست خارجی تهران مغفول مانده است. در نتیجه، هدف این تحقیق پر کردن این خلأ از طریق طراحی ساختارگرایی انتقادی برای پرداختن به روابط اقتصادی ایران با عراق به عنوان مطالعه موردی برجسته در دوره بعد از بهار عربی است. هدف پژوهش بررسی و حل مسئله رابطه بین هویت و منافع مادی در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران نسبت به عراق به خصوص بعد از بهار عربی و گسترش داعش است. در این تحقیق، رابطه پیچیده بین هویت و منافع مادی که به صورت متقابل قوام می‌یابند، برای درک عوامل چندوجهی که سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در قبال منطقه را شکل می‌دهد، مورد بررسی قرار می‌گیرد. مقاله حاضر در پی پاسخ به این سؤال است که هویت و منافع چه تأثیری بر سیاست خارجی ایران نسبت به عراق داشته است. فرضیه اصلی مقاله عبارت است از اینکه نزدیکی فرهنگی و هویتی، به جمهوری اسلامی کمک می‌کند تا با صادرات کالاهای غیرنفتی خود به عراق، که در آنجا از قدرت نرم و سخت برخوردار است اما حوزه نفوذ اقتصادی محدود دارد، اقتصاد خود را تنوع بخشد.

واژه‌های کلیدی: هویت، منافع، سیاست خارجی، ایران، عراق.

۱. استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشگاه صنعتی کرمانشاه، کرمانشاه، ایران (نویسنده مسئول).

smr.mousavi@kut.ac.ir

۲. دکتری روابط بین‌الملل، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

۱. مقدمه

عراق به عنوان یک قدرت منطقه‌ای و حامی مذهب تشیع و میزبان دو مورد از مهم‌ترین اماکن مقدس شیعیان، یعنی کربلا و نجف، جایگاه ویژه‌ای در سیاست خارجی ایران به خود اختصاص داده است. روابط پیچیده این دو کشور همسایه، فراتر از نفوذها و اتحادها، قبل از هر چیز وابستگی متقابل در حوزه‌های مذهبی، سیاسی، امنیتی، انرژی، اقتصادی و ژئوپلیتیکی است. در چشم‌انداز پیچیده ژئوپلیتیک خاورمیانه، روابط ایران و عراق نمونه‌ای گیرا از فراز و نشیب‌ها ارائه می‌کند. به لحاظ تاریخی، این دو کشور از رقابتی شدید به همکاری‌ای غیرمنتظره گذر کرده‌اند. تجربیات تلخ جنگ هشت‌ساله به‌طور عمیق در حافظه جمعی آن‌ها حک شده است. با این حال، طلوع هزاره جدید چرخشی شگفت‌انگیز را در رویدادها رقم زد و ایران را به عنوان بازیگری تأثیرگذار در عرصه‌های سیاسی، امنیتی و اقتصادی عراق معرفی کرد.

این پژوهش به بررسی اقتصاد سیاسی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در قبال عراق بعد از بهار عربی و ظهور داعش پرداخته است. مقاله با این مشاهده آغاز می‌شود که رویکرد رایج نظامی-استراتژیک به نفوذ فزاینده ایران در خاورمیانه تک‌بعدی است. گفتمان تحلیلی غالب، رقابت ایران با همسایگانش را به عنوان یک بازی با حاصل جمع صفر برای نفوذ نظامی درک می‌کند، نه به عنوان رقابت برای حداکثر کردن سود در بازارهای کالایی منطقه. این امر عمدتاً ناشی از مفهوم دولت نفتی است که ایران معمولاً از طریق آن به تصویر کشیده می‌شود؛ در حالی که سیاست‌های ایران با هدف تنوع بخشیدن به اقتصاد در سطح منطقه‌ای مورد توجه قرار نگرفته است. با توجه به اینکه وابستگی به نفت، اقتصاد ایران را در معرض تحریم‌ها و شوک‌های نفتی بازارهای جهانی قرار می‌دهد، جمهوری اسلامی ایران تلاش کرده تا با ترویج صادرات غیرنفتی به کشورهای همسایه، اقتصاد خود را متنوع کند؛ بنابراین، تحولات سیاسی در کشورهای همسایه که بر بازارهای آن‌ها تأثیر می‌گذارد، پیامدهای گسترده‌ای برای سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران دارد.

در رابطه با تعامل هویت و منافع که اساس تحلیل روابط ایران و عراق در این مقاله است، باید گفت که ساختار نظام بین‌الملل و رفتار سیاست خارجی کشورها امری از پیش تعیین شده نیست، بلکه امری برآمده از تعامل دائمی ساختارها و بازیگرانی است که بر اساس معانی ذهنی خود دست به کنش می‌زنند و در نهایت در یک ذهنیت مشترک، واقعیت را می‌سازند. در واقع، هویت و منافع

به صورت متقابل قوام می‌یابند و سیاست خارجی دولت‌ها را نمی‌توان بدون درک آن‌ها در متن رابطه پیچیده و چندجانبه بین هردو متغیر استنباط کرد. ساخت‌های اجتماعی ایران در خاورمیانه و هویت‌های تاریخی مناطق و بازیگران، از منافع و مزیت‌های اقتصادی این مناطق و بازیگران تشکیل‌دهنده سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران جدا نیست، بلکه در ساخت و تشکیل آن نقش دارند. از این رو، ساخت‌های اجتماعی بخشی از نحوه تعریف سیاست‌گذاران ایرانی و ساخت هویت آن‌هاست که محصول یک فرایند تاریخی ترسیم‌شده است که منافع مادی بخشی از آن را تشکیل می‌دهد.

این منطق که در بیش از یک دهه گذشته تا کنون در محافل علمی مطرح است، به این واقعیت اساسی برمی‌گردد که بازی قدرت در خاورمیانه صرفاً بر اساس ایدئولوژی شکل نمی‌گیرد و آنچه در این بین اهمیت دارد تثبیت حوزه‌های نفوذ و نقش کشورهاست. نقش منطقه‌ای ایران نیز به میزان اتصال استراتژیک و رابطه با گروه‌های سیاسی متحد برای تثبیت جایگاه این گروه‌ها بستگی دارد؛ بنابراین، سیاست خارجی ایران در عراق نیز همانند سوریه می‌تواند به‌سوی ایجاد پیوندهای ژئوپلیتیک و ایدئولوژیک و در نتیجه، برقراری نوعی اتصال استراتژیک حرکت کند. علاوه بر فرصت‌های سیاسی، فرصت‌های اقتصادی به‌ویژه در زمینه بازسازی مناطق مختلف این کشور نیز مطرح است که می‌تواند بر مبنای گسترش زمینه‌های فرصت‌سازی اقتصادی برای رفع تهدیدات سیاسی-امنیتی از طریق ایجاد وابستگی متقابل بین ظرفیت‌های اقتصادی باشد. در این راستا، ایجاد حلقه‌ها و اتصالات استراتژیک سرزمینی و زیرساخت‌های حمل‌ونقل و ارتباطی دو طرف، مشارکت شرکت‌های خصوصی و بازرگانان ایرانی و از این طریق گسترش تعاملات اقتصادی می‌تواند در دستور کار قرار گیرد.

این مقاله به بررسی سیاست خارجی ایران در حوزه اقتصاد سیاسی نسبت به عراق می‌پردازد و از طریق رویکرد ساختارگرایی انتقادی، محرک‌های اقتصادی سیاست خارجی ایران نسبت به عراق را بررسی می‌کند. بیشتر ادبیات موجود در مورد سیاست خارجی ایران نسبت به عراق به‌طور خاص و خاورمیانه به‌طور کلی، عمدتاً بر مباحث نظامی / استراتژیک متمرکز است و نقش منافع مادی در پیشبرد سیاست خارجی تهران مغفول مانده است. در نتیجه، هدف از این تحقیق پر کردن این خلأ از طریق ارائه رویکرد ساختارگرایی انتقادی برای پرداختن به روابط اقتصادی ایران با عراق است.

از نظر روش‌شناختی، در این مقاله از روش کیفی ردیابی فرایند با استفاده از ساختارگرایی انتقادی به‌عنوان چارچوب نظری استفاده شده است. ردیابی فرایند را می‌توان به‌طور کلی این‌گونه تعریف کرد: «تجزیه و تحلیل شواهد در مورد فرایندها، توالی و پیوندهای مربوط به وقایع در یک مورد به‌منظور توسعه یا آزمایش فرضیه‌های مربوط به سازوکارهای علی که ممکن است علت را توضیح دهد» (Bennett & Cheekel, 2012: 10). این روش سعی در شناسایی فرایند علی مداخله‌گر - زنجیره علی و مکانیسم‌های علی - بین متغیر مستقل و متغیر وابسته دارد (George & Bennett, 2005, 206). با این حال، کاربردهای روش‌شناختی ردیابی فرایند در توانایی آن برای «پیش‌روی به جلو، پیش‌روی رو به عقب، از علل بالقوه اثرات، از تأثیرات احتمالی متغیرها یا هر دو آن‌ها» نهفته است (Ibid, 218).

مکانیسم‌های علی همیشه مشهود نیستند. حتی می‌توان ادعا کرد که مکانیسم‌های علی به‌نوعی مشاهده‌ناپذیرند. ما نمی‌توانیم علیت را مشاهده کنیم، بلکه در مورد آن استنتاج می‌کنیم. علاوه بر این، مکانیسم‌های علی موجودیت‌ها و فرایندهای هستی‌شناختی در جهان و نظریه‌ها یا فرضیه‌ها در ذهن ما هستند و در مورد مکانیسم‌ها نظریه‌پردازی می‌کنیم. چنین مکانیسم‌هایی در نهایت قابل‌رویت نیستند، اما فرضیه‌های ما درباره آن‌ها پیامدهای قابل‌مشاهده و قابل‌آزمایش ایجاد می‌کند (Bennett & Cheekel, 2012: 13).

در عین حال، روش ردیابی فرایند در این مقاله برای نقش تعاملی اثرات برون‌زا باز است؛ اما از آنجا که ساختارگرایی انتقادی نقاط شروع روشنی برای تحلیل ارائه نمی‌کند، در این مقاله روش ردیابی فرایند برای برجسته کردن تأثیر متغیرها بر یکدیگر به‌صورت مداوم مورد استفاده قرار گرفته است؛ بنابراین، به‌جای داشتن یک مدل خطی استدلال که از یک متغیر مستقل به یک متغیر وابسته پیش می‌رود، متغیرها در یک مدل چرخه‌ای قرار می‌گیرند که در یک فرایند باز بی‌انتهای یکدیگر تأثیر می‌گذارند؛ بنابراین، به‌کارگیری این روش هنگام استفاده از ساختارگرایی انتقادی، به‌جای سازه‌نگاری متعارف، نسبتاً محدود است.

ساختارگرایی انتقادی به روابط متقابل سازنده و قوام‌بخش بین هویت و منافع اشاره دارد. با وجود این، اساساً به‌عنوان یک رویکرد ساختارگرا، هویت همچنان در درک روند تعامل به‌عنوان یک نقطه شروع کلیدی باقی می‌ماند. در همین راستا، هویت ملی - اسلامی ایران، که به‌عنوان محصول و خروجی فرایندهای پیچیده تاریخی توسعه یافته است، کلید درک چگونگی دستیابی

ایران به نفوذ و چگونگی شکل دادن منافع مادی به هویت منطقه‌ای آن است. با وجود محدودیت‌های ذکر شده، این مقاله از روش ردیابی فرایند برای ردیابی درهم‌تنیده و چرخه‌ای به‌جای تعامل خطی بین این دو متغیر هویت و منافع استفاده کرده است.

همچنین در این مقاله، هویت و منافع ایران به‌عنوان متغیر مستقل و عراق به‌عنوان متغیر وابسته در نظر گرفته شده است؛ به این صورت که هویت شیعی، محور مقاومت، روابط تجاری و منافع اقتصادی و امنیتی ایران به‌عنوان شاخص‌های متغیر مستقل در نظر گرفته شده‌اند که سعی شده تأثیر این متغیر بر متغیر وابسته مورد بررسی قرار گیرد.

۲. مبانی نظری

ساختارگرایی انتقادی به روابط متقابل سازنده و قوام‌بخش بین هویت و منافع اشاره دارد. با وجود این، اساساً به‌عنوان یک رویکرد ساختارگرا، هویت همچنان در درک روند تعامل به‌عنوان یک نقطه شروع کلیدی باقی می‌ماند. از دیدگاه ساختارگرایی، هویت نقش اساسی در فرمول‌بندی منافع (مادی) دارد. با این حال، دومی (منافع) به‌صورت پویا بر اولی تأثیر می‌گذارد. ساختارگرایی انتقادی یک پاسخ ساده برای مسئله هویت-منافع ارائه نمی‌دهد، بلکه بیشتر به مشکل رابطه درهم‌تنیده کمک می‌کند. هویت یک فرایند مداوم مذاکره بین افراد و گروه‌های ذی‌نفع است که در آن، موجودیت پیشینی ندارد که مستقل از بازیگران باشد (McSweeney, 1999: 73).

با توجه به ادبیات موجود ساختارگرایی انتقادی، پیشنهاد می‌شود که هویت‌ها و منافع به‌صورت شناختی و نهادی در یک فرایند ساخت متقابل فرمول‌بندی شوند. هر دو متغیر، یکدیگر را نه تنها بر اساس ساخت اجتماعی آنی، بلکه بر اساس ارزش ذاتی (برای منافع) و معنا (برای هویت) که به‌طور تاریخی از طریق ساخت‌های اجتماعی انباشته توسعه یافته‌اند، تشکیل می‌دهند. با این حال، اگر هر متغیر به‌صورت فرضی به‌عنوان متغیر مستقل و وابسته در فرایند ساخت متقابل ارائه شود، آن‌گاه از لحاظ نظری، هر دو باید به‌طور درون‌زا دارای ارزش / معنایی باشند که مستقل از فرایند ارتباط آنی یا شبه‌آنی ساخت اجتماعی است. داشتن یک ارزش / معنای درونی مانع از این می‌شود که هر متغیر به‌صورت بازتاب صرف این رابطه اجتماعی لحظه‌ای درآید. در مقابل، این درون‌زایی منجر به یک رابطه دیالکتیک بین عوامل داخلی و خارجی می‌شود که هر دو متغیر را شکل می‌دهند. در همین رابطه، کارین فیرکه^۱ (۲۰۰۷: ۸۱) نشان می‌دهد که تحلیل گفتمان سازنده این

1. Fierke

رابطه نیازمند مشاهده دقیق «ماتریس هویت‌ها و منافع و فرایندی است که به تدریج از طریق تعامل تاریخی دگرگون می‌شوند».

از آنجا که هدف این مقاله بررسی سیاست خارجی ایران نسبت به عراق در چارچوب نقش سازنده منافع است، ایران را یک نهاد سیاسی می‌دانیم که به عنوان یک قدرت بیشینه‌ساز اقتصادی عمل می‌کند. در عین حال که گفتمان‌های هویتی برای حفظ این رفتار بیشینه‌ساز مورد استفاده قرار می‌گیرد، همچنان توسط آن مهار می‌شود. در همین راستا، «مفصل‌بندی» و «تفسیر» دو مفهوم مهم برای درک این رفتار منطقی هستند. در همین خصوص، جوتا ولدز^۱ (۱۹۹۶: ۲۸۷) مفصل‌بندی را «فرایندی که در آن معنا از مواد خام فرهنگی یا منابع زبانی موجود تولید می‌شود» تعریف کرده است. از نظر وی، تفسیر نیز به فرایندی دوگانه اشاره دارد که به موجب آن، هویت‌ها یا موقعیت‌های موضوعی ایجاد می‌شوند و افراد واقعی به درون آن فراخوانده می‌شوند.

ما از طریق این دو مفهوم، استفاده از ساختارگرایی انتقادی را مورد بحث قرار می‌دهیم که در مورد ایران به شیوه‌ای واقع‌گرایانه (به مفهوم والتزین) در رابطه با قدرت‌های منطقه‌ای و بین‌المللی عمل می‌کند؛ بنابراین، ایران به عنوان یک بیشینه‌ساز اقتصادی عمل می‌کند، نه به این دلیل که یک واحد سیاسی برون‌زا در نظام بین‌الملل باشد که مطابق با منطق نئورئالیسم عمل می‌کند، بلکه به این دلیل که از طریق فرایند یادگیری که ساخت هویت در مرکز آن قرار دارد اقدام می‌کند. به این معنا که رفتار ایران در عرصه بین‌المللی می‌تواند از یک شکل به شکل دیگر بر اساس ساخت‌های اجتماعی آن تغییر کند.

مطابق موارد پیش‌گفته، برای درک رفتار ایران در عرصه بین‌المللی و در خاورمیانه به‌ویژه منطقه غرب آسیا، نقش سازنده «منافع» در شکل‌گیری تاریخی هویت ایران باید مورد توجه قرار گیرد؛ اما برای شروع، توجه به این نکته مهم است که هویت ایرانی نه منسجم است و نه ثابت، بلکه در حالتی ثابت از تغییر و تحول قرار دارد. تعامل بین هویت و منافع، کلید این فرایند دگرگون‌شونده است. در ادامه، تاریخچه‌ای کوتاه از روابط دو کشور ارائه می‌شود.

۲-۱. جایگاه عراق در سیاست خارجی ایران

حمله ایالات متحده به عراق در سال ۲۰۰۳ باعث تحول قابل‌توجهی در روابط تهران و بغداد شد. سقوط رژیم صدام حسین که پیش از آن رقیب منطقه‌ای ایران به شمار می‌آمد، راه‌های جدیدی را

برای تهران برای گسترش نفوذ خود در کشور همسایه ایجاد کرد. ایران با استفاده از خلأ قدرتی که به وجود آمد، فعالانه روابط خود را با گروه‌های سیاسی عراقی مختلف به‌ویژه با گروه‌های سیاسی و مسلح شیعه که اکنون نفوذ قابل‌توجهی در عرصه سیاسی عراق دارند تقویت کرد (Robinson, 2022). این به ایران اجازه داد تا از طریق روش‌های پنهان و آشکار برای پیشبرد اهداف استراتژیک خود، جایگاه برجسته‌ای در تأثیرگذاری بر فضای سیاسی عراق بیابد.

از سال ۲۰۰۳، عراق به‌عنوان یک منطقه حائل استراتژیک برای ایران در برابر تهدیدات مختلف، به‌ویژه از سوی گروه‌های افراطی سنی مانند داعش عمل کرده است که تهدیدی مستقیم برای امنیت ایران و متحدان شیعه آن در منطقه محسوب می‌شوند. علاوه بر این، عراق به‌عنوان سدی در برابر تهاجم نظامی احتمالی یا فشار سیاسی از سوی قدرت‌های غربی، به‌ویژه ایالات متحده که حضور نظامی قابل‌توجهی در عراق داشته است عمل می‌کند. همچنین به‌عنوان مانعی در برابر نفوذ کشورهای سنی‌مذهب منطقه‌ای مانند عربستان سعودی که از نظر تاریخی رقیب ایران بوده‌اند عمل می‌کند. تهران از طریق عراق توانسته است بر متحدان خود در سوریه و لبنان نفوذ داشته و یک کریدور زمینی را حفظ کند و بدین ترتیب، قدرت منطقه‌ای خود را تثبیت کند و یک حوزه نفوذ پیوسته در سراسر خاورمیانه ایجاد کند. این موقعیت جغرافیایی پس از آغاز درگیری سوریه در سال ۲۰۱۱ و به‌دنبال ظهور گروه داعش در سال ۲۰۱۴ اهمیت ویژه‌ای پیدا کرد (Yacoubian, 2021). از آن زمان، این کریدور زمینی بدون وقفه، جابه‌جایی روان شبه‌نظامیان همسو با ایران را در سراسر این سه کشور تسهیل کرده و واکنش هماهنگ آن‌ها به تهدیدات ادراک‌شده علیه «محور مقاومت» به رهبری ایران را سرعت بخشیده است (Katz, 2018).

اهمیت راهبردی عراق در استراتژی ژئوپلیتیکی ایران، به‌ویژه با در نظر گرفتن رویارویی پنهان با اسرائیل، همچنان کاهش نیافته است. با این حال، چشم‌انداز درگیری‌های منطقه‌ای با حملات اخیر ایالات متحده و انگلستان علیه مواضع حوثی‌ها در یمن به‌طور قابل‌توجهی تکامل یافته است. این اقدامات نشان‌دهنده تحولی مهم در تنش‌های جاری بین بازیگران مورد حمایت ایران و منافع غرب است. این حملات نشان‌دهنده مشارکت گسترده‌تر ایالات متحده و انگلستان در مقابله با نفوذ ایران در منطقه، فراتر از صحنه‌های سنتی عراق، سوریه و لبنان است (Ezzeddine & Azizi, 2022). با وجود این تحولات، الگوی شبه‌نظامیان مورد حمایت ایران که حملاتی را علیه اهداف آمریکا و اسرائیل در سراسر منطقه انجام می‌دهند، بر انعطاف‌پذیری و ماهیت گسترده «محور

مقاومت» ایران تأکید می‌کند. این شبکه از نیروهای متحد، در حالی که نشانه‌هایی از تمرکززدایی عملیاتی را نشان می‌دهد، همچنان تحت هدایت و حمایت راهبردی ایران فعالیت می‌کند. حملات اخیر علیه حوثی‌ها در یمن بر گسترش دامنه جغرافیایی این درگیری تأکید می‌کند. آن‌ها بر چالش‌های پیچیده‌ای که مخالفان ایران در مهار نفوذ منطقه‌ای این کشور با آن روبه‌رو هستند، تأکید می‌کنند. تهران، از سوی دیگر، نقش خود را به‌عنوان هماهنگ‌کننده و پشتیبان اصلی این گروه‌ها حفظ می‌کند و با تغییر چشم‌انداز ژئوپلیتیکی و دنبال کردن اهداف راهبردی گسترده‌تر خود، راهبردهایش را تطبیق می‌دهد (Ostovar, 2023).

علاوه بر این، عراق به‌عنوان یک مرز استراتژیک پیشرفته برای ایران عمل می‌کند که از نظر موقعیت، برای مقابله با حضور نیروهای نظامی ایالات متحده در نزدیکی مرزهای ایران قرار گرفته است. این وضعیت استراتژیک با اهداف ژئوپلیتیکی منطقه‌ای کلان تهران که شامل کاهش نفوذ نظامی خارجی در همسایگی مستقیم آن می‌شود همسوست. ذکر این نکته ضروری است که ایران از حضور نیروهای ائتلاف به رهبری ایالات متحده برای نشان دادن توانایی خود در اقدامات تلافی‌جویانه استفاده کرده است، همان‌طور که در پی ترور سردار قاسم سلیمانی، فرمانده سابق نیروی قدس، نشان داده شد (Karimi et al, 2020).

ایران از لحاظ اقتصادی، شریک باارزشی برای عراق به شمار می‌آید و بازاری حیاتی برای صادرات کالا، برق و گاز ایران است که انتظار می‌رود از ۹ میلیارد دلار در سال ۲۰۲۳ فراتر رود. همچنین عراق به مقصدی جذاب برای سرمایه‌گذاری‌های ایرانی تبدیل شده است. پس از اعمال تحریم‌های شدید مالی و اقتصادی علیه ایران توسط دولت ایالات متحده آمریکا تحت ریاست‌جمهوری دونالد ترامپ، عراق به رگ حیاتی اقتصاد ایران تبدیل شد. از آن زمان، گروه‌های سیاسی و مسلح همسو با ایران به‌عنوان بخشی از تعهد خود به «محور مقاومت» به رهبری ایران، نفوذ اقتصادی خود را در عراق گسترش داده‌اند. این وابستگی متقابل اقتصادی، به‌طور قابل توجهی به چارچوب همکاری ایجادشده بین دو کشور کمک می‌کند (Abdi, 2023).

فراتر از حوزه‌های امنیتی و اقتصادی، عراق به‌عنوان سکویی چندوجهی عمل می‌کند که نفوذ ایران را تسهیل می‌بخشد. میراث مشترک شیعه میان این دو کشور برای ایران اهمیت فراوانی دارد. عراق برخی از مورد احترام‌ترین اماکن مذهبی شیعه در جهان را در خود جای داده است که آن را به قطب مرکزی زائران مذهبی ایرانی تبدیل می‌کند و به تهران امکان می‌دهد تا نفوذ مذهبی خود

در عراق و منطقه را اعمال کند. این نفوذ، فراتر از حوزه مذهبی، به مسائل بااهمیت سیاسی نیز گسترش می‌یابد. در کل خاورمیانه، عراق به‌عنوان نقطه کانونی برای ایران برای اعمال نفوذ سیاسی و مذهبی آن عمل می‌کند و نقش آن را به‌عنوان یک بازیگر منطقه‌ای تأثیرگذار تقویت می‌کند. علاوه بر این، همسویی گرایش سیاسی عراق با ایران، به افزایش جایگاه کلی منطقه‌ای ایران کمک می‌کند. این همسویی نه تنها موقعیت ایران را تقویت می‌کند، بلکه به‌عنوان وزنه‌ای در برابر نفوذ رقبای منطقه‌ای مانند عربستان سعودی، امارات متحده عربی، قطر و ترکیه عمل می‌کند. این اهمیت استراتژیک، جایگاه عراق را در نفوذ منطقه‌ای گسترده‌تر ایران برجسته می‌کند.

۳. روابط تجاری ایران و عراق بین تهاجم ایالات متحده آمریکا و ظهور داعش

همان‌طور که در بخش اول ذکر شد، با تأسیس جمهوری اسلامی ایران، عراق به‌عنوان بخشی از حوزه نفوذ ایران در منطقه به‌ویژه از نظر مذهبی مشاهده شد. در طول جنگ با عراق، تهران از شیعیان عراق که علیه رژیم بغداد مبارزه می‌کردند حمایت کرد. شورای عالی انقلاب اسلامی در عراق (SCIRI) و حزب الدعوه به‌طور چشمگیری توسط جمهوری اسلامی در طول جنگ حمایت شدند (Nader, 2015). با این حال، انزوا و تعامل مذهبی محدود میان عراق و شیعیان ایران با سقوط رژیم بعث پس از حمله آمریکا در سال ۲۰۰۳ پایان یافت. به گفته ولی نصر^۱ (۲۰۰۶: ۴)، «آزادی عراق همچنین روابط فرهنگی، اقتصادی و سیاسی جدیدی را میان جوامع شیعه در سراسر خاورمیانه ایجاد کرده است».

نفوذ سیاسی و نظامی جمهوری اسلامی پس از حمله آمریکا افزایش یافت. تهران به‌عنوان میانجی میان بازیگران شیعه عراق در بغداد عمل کرد و با پیگیری سیاست دوگانه و ایجاد روابط متوازن با گروه‌های وفادار عراقی، نفوذ خود را تقویت کرد. پس از تهاجم نظامی آمریکا، تهران از چندین نیروی شبه‌نظامی شیعه عراقی حمایت کرد. اگرچه این گروه‌ها توسط تهران پشتیبانی می‌شدند، وفاداری آن‌ها به جمهوری اسلامی متفاوت بود؛ گروه‌هایی مانند عصاب اهل‌الحق کاملاً متحد با تهران و گروه‌هایی مانند جیش‌المهدی با رهبری مقتدا الصدر مستقل‌تر و از نظر ایدئولوژیک از تهران دورتر بودند. سازمان بدر نیز از دیگر گروه‌های مورد حمایت تهران بود که در ساختار سیاسی بغداد مشارکت داشت. بنا بر گزارش‌ها، نیروی قدس سپاه پاسداران انقلاب اسلامی پس از تهاجم آمریکا مسئول پشتیبانی از نیروهای شبه‌نظامی شیعه عراق از طریق آموزش،

1. Nasr

راهنمایی و تأمین سلاح بوده است. از زمان حمله آمریکا، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی به حمایت از نیروهای شبه‌نظامی شیعه عراق ادامه داد. با ظهور ناگهانی داعش، نفوذ سپاه پاسداران بیش از پیش شد و با تأسیس بسیج مردمی (PMF) بیشتر آشکار گردید. طبق برخی برآوردها، بیش از ۵۰ گروه شبه‌نظامی شیعه پس از ظهور داعش در عراق فعالیت کردند (Smyth, 2014).

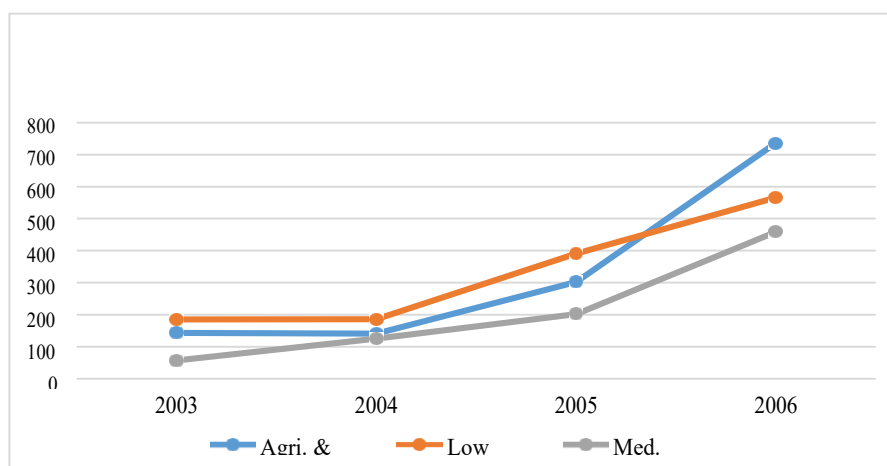
با این حال، احزاب سیاسی شیعه عراق و نیروهای پارلمانی که تا حدی در دولت گنجانده شده‌اند، نباید به دلیل هویت مذهبی (فرقه‌ای) و ارتباط با ایران، قدرتی همگن یا بازیگری واحد تلقی شوند؛ بلکه باید بازیگرانی در نظر گرفته شوند که دستور کار متفاوتی دارند. بازیگران شیعه عراق ساخت‌های اجتماعی متفاوتی از هویت و جایگاه عراق در منطقه ارائه می‌کنند. این امر توضیح می‌دهد که چرا حمایت‌گرایی اقتصادی (حمایت از تولیدات داخلی) در گفتمان سیاسی عراق پس از بهار عربی افزایش یافته است.

پس از حمله، ایران پیشنهاد کمک مالی و فنی برای بازسازی زیرساخت‌های انرژی و برق عراق را مطرح کرد. معاملات متعددی، به‌ویژه در دوران نخست‌وزیری موقت ابراهیم الجعفری، منعقد شد (Nasr, 2006: 60). بر اساس آمار گمرک ایران، در سال ۱۳۸۲ (۲۰۰۳-۲۰۰۴)، ایران ۵۸۸,۴ میلیون دلار صادرات غیرنفتی به عراق داشت، در حالی که واردات عراق ۹۵,۷ میلیون دلار بود (گمرک ج. ا. ا، ۱۳۸۲). یک سال پس از سفر الجعفری به تهران در ۲۰۰۵ و انعقاد قراردادهای تجاری بین دو طرف، تجارت با عدم تعادل گسترده تجاری، به نفع تهران افزایشی قابل توجه یافت. در سال ۱۳۸۴ (۲۰۰۵-۲۰۰۶)، صادرات ایران به عراق ۱,۲ میلیارد دلار و واردات ۷,۴ میلیون دلار بود (گمرک ج. ا. ا، ۱۳۸۴). از سال ۱۳۸۲ تا ۱۳۸۴، صادرات ایران به عراق ۱۰۸ درصد افزایش یافت و صادرات عراق به ایران در همین بازه ۹۰,۷ درصد کاهش را نشان می‌دهد.

بر اساس گزارش رصدخانه پیچیدگی اقتصادی (OEC) و بانک اطلاعات تجارت بین‌المللی (BACI)، در سال ۲۰۰۳ صادرات غیرنفتی ایران عبارت بود از: مواد غذایی و محصولات کشاورزی حدود ۳۲,۸ درصد، منسوجات از بین محصولات کم‌ارزش حدود ۲۸ درصد، محصولات معدنی مانند سیمان ۳ درصد و محصولاتی با ارزش افزوده متوسط مانند پلاستیک، مواد شیمیایی و ماشین‌آلات حدود ۱۳,۱ درصد (همان). در ۲۰۰۵، مواد غذایی و محصولات کشاورزی با ۳۲,۹ درصد، سهم خود در سبد صادرات ایران به عراق را حفظ کرد. در مقایسه با

سال ۲۰۰۳، صادرات منسوجات ۱۲٫۶ درصد کاهش یافت، در حالی که سهم سیمان به ۴٫۸ درصد افزایش یافت. فلزات و شیشه ۲۰ درصد و سایر محصولات اعم از پلاستیک، شیمیایی و ماشین‌آلات نیز به ۲۲ درصد افزایش یافت. (گمرک، ۱۳۸۶).

در سال ۲۰۰۶، سهم مواد غذایی و کشاورزی در سبد صادرات به ۴۰ درصد رسید. سهم منسوجات به ۶٫۷ و سیمان به ۱٫۳ درصد کاهش یافت. فلزات و شیشه نیز کاهش ۱۸٫۳ درصدی داشت. پلاستیک، محصولات شیمیایی، ماشین‌آلات و حمل‌ونقل به‌طور متوسط به ۲۴٫۹ درصد افزایش یافت (گمرک، ۱۳۸۷). به‌طور کلی، از ۲۰۰۳ تا ۲۰۰۶، صادرات مواد غذایی و کشاورزی افزایشی فراوان داشت؛ صادرات محصولات کم‌ارزش مانند سیمان و فلزات افزایش قابل توجه یافت و صادرات با ارزش‌افزوده متوسط مانند پلاستیک، مواد شیمیایی و ماشین‌آلات نیز با سرعتی متوسط رشد کرد (شکل ۱).

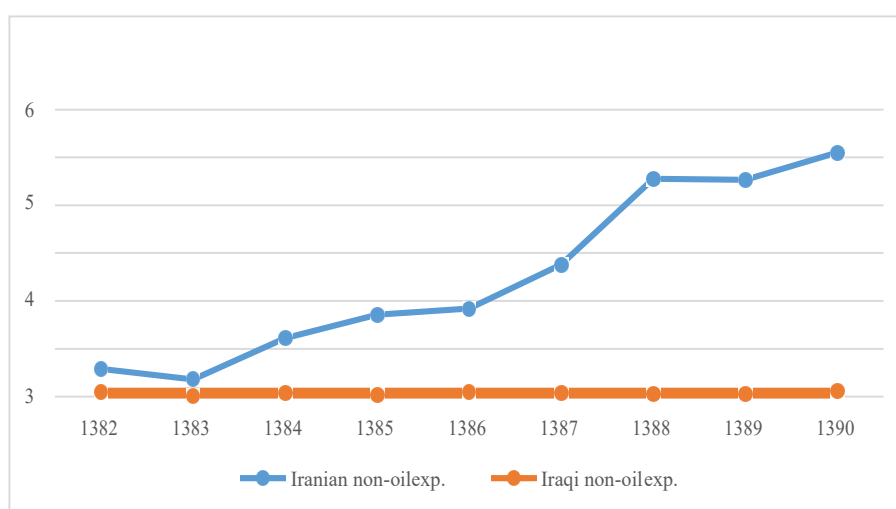
شکل ۱. ترکیب سبد صادرات غیرنفتی ایران به عراق (۲۰۰۳-۲۰۰۶) [به میلیون دلار]

(منبع: ارقام رصدخانه پیچیدگی اقتصادی / OEC)

در زمان نخست‌وزیر مورد حمایت ایران، نوری المالکی که اواسط ۲۰۰۶ به قدرت رسید، تجارت تهران و بغداد به‌طور چشمگیری افزایش یافت و بر عدم تعادل تجاری دو طرف افزوده شد. در سال ۲۰۰۷ صادرات ایران ۷۱ درصد رشد کرد. در سال‌های بعد، صادرات تهران به عراق برای دستیابی به سطوح بالای رشد ادامه یافت و از ۱٫۷ میلیارد دلار در ۲۰۰۶ به ۶٫۴ میلیارد دلار در ۲۰۱۴ رسید (گمرک، ۱۳۹۳). در همین دوره، صادرات عراق به ایران از ۳۵٫۴ میلیون دلار به

۱۲۴,۴ میلیون دلار در ۲۰۱۱ رسید و سپس به ۶۱ میلیون دلار کاهش یافت. عدم تعادل تجاری به نفع تهران افزایش چشمگیری داشت (شکل ۵).

با کاهش قیمت نفت در بازارهای جهانی طی بحران مالی ۲۰۰۹، واردات عراق از کالاهای غیرنفتی ایران در سال بعد کمی کاهش یافت، اما با بهبود قیمت نفت، دوباره رشد کرد. بر اساس گزارش سازمان توسعه تجارت ایران، بین سالهای ۱۳۸۷ تا ۱۳۹۳ (۲۰۰۶-۲۰۱۴) عراق بین اولین و دومین شریک غیرنفتی ایران (همراه با چین و امارات) در نوسان بود.

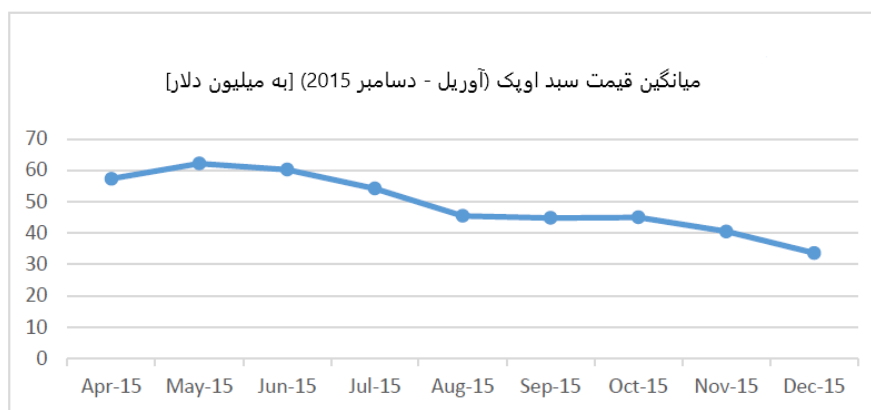
شکل ۲. تجارت ایران و عراق (۲۰۱۱-۲۰۱۳) [به میلیارد دلار]

(منبع: اداره گمرک ایران)

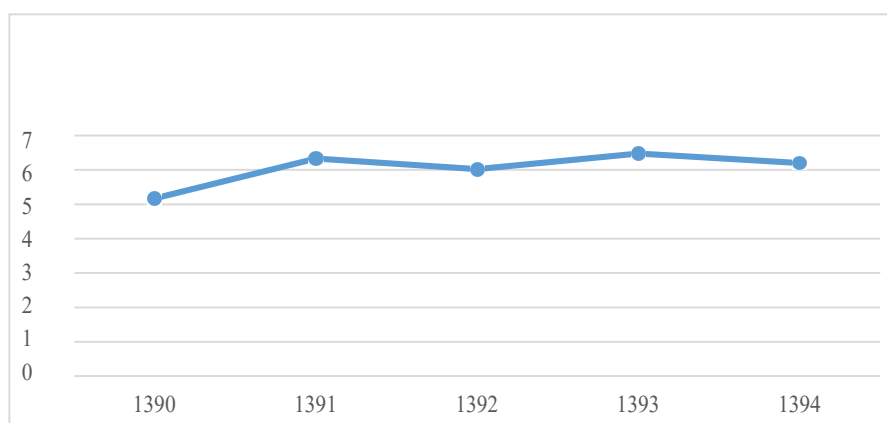
با ظهور دولت اسلامی (داعش) در عراق و گسترش آن در استانهای مرکزی این کشور تا اواسط سال ۲۰۱۴، مسیرهای تأمین تجاری ترکیه با بغداد و جنوب عراق قطع شد و فرصتی برای ایران فراهم شد تا نفوذ اقتصادی خود را در عراق افزایش دهد. روابط تجاری ترکیه و سهام بازار در عراق از اواسط دهه ۲۰۰۰ به طور مداوم در حال رشد بود و ایران یک رقیب تجاری به شمار می آمد. در سال ۲۰۰۶، ترکیه کالاهایی به ارزش ۲,۴ میلیارد دلار به عراق صادر کرد (گمرک، ۱۳۸۷). این مقدار در سال ۲۰۱۴ با افزایشی چشمگیر به ۱۰,۸ میلیارد دلار رسید (گمرک، ۱۳۹۵). با وجود کیفیت مناسب کالاهای ترکیه، کالاهای ایرانی با کیفیت پایین تر به بازار عراق راه می یابند که دلیل آن را باید چنین بیان کرد: روابط سیاسی قوی تهران با بغداد، پیوستگی فرهنگی و

نزدیکی جغرافیایی که باعث کاهش هزینه حمل‌ونقل به بغداد و بصره، حتی در شرایط ناپایدار امنیتی می‌شود.

با اینکه قیمت نفت از اواسط سال ۲۰۱۴ رو به کاهش گذاشت و در سال ۲۰۱۵ به شدت افت کرد (شکل ۳)، واردات عراق از ایران تنها با اندکی کاهش، از ۶,۴ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۴ به ۶,۲ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۵ تنزل کرد (شکل ۴). با توجه به اینکه عراق برای واردات کالا به شدت به درآمدهای نفتی وابسته است، انتظار می‌رفت میزان وارداتش کاهش چشمگیری یابد.

شکل ۳. میانگین قیمت سبد اوپک (آوریل تا دسامبر ۲۰۱۵) [به میلیارد دلار]
(منبع: OPEC)

شکل ۴. صادرات غیرنفتی ایران به عراق (۱۳۹۰-۱۳۹۴ / ۲۰۱۱-۲۰۱۵) [در میلیارد دلار]
(منبع: اداره گمرک ایران و سازمان توسعه تجارت ایران)

علاوه بر صادرات غیرنفتی، ایران در بخش عمرانی عراق به خصوص در ساخت مسکن فعال است. گذشته از این، بر اساس برخی برآوردها در سال ۲۰۱۴، عراق دریافت کننده ۷۰ درصد از خدمات مهندسی ایران است (خبرگزاری مهر، ۱۳۹۳، ۱۴ تیر). به گفته طیب‌نیا، وزیر اقتصاد ایران، در ماه می ۲۰۱۴، صادرات ایران به عراق از جمله خدمات مهندسی و برق ۱۲ میلیارد دلار ارزش دارد (مشرق نیوز، ۱۳۹۳). در فوریه ۲۰۱۵، ولی‌الله افخمی‌راد، معاون وزیر صنایع، معدن و تجارت گفت که هدف ایران افزایش صادرات غیرنفتی به عراق و افزایش تجارت به ۲۰ تا ۲۵ میلیارد دلار در سال‌های آینده است (خبرگزاری مهر، ۱۳۹۳، ۳۰ بهمن)؛ بنابراین، می‌توان فرض کرد که با برنامه‌ریزی دولت عراق برای بازسازی کشور پس از نابودی به‌دست داعش، جمهوری اسلامی سهم قابل توجهی در این طرح‌ها به دست خواهد آورد.

انرژی یکی از جنبه‌های اصلی چشم‌انداز ژئواکونومیک ایران در منطقه است. تهران، بغداد و دمشق در جولای ۲۰۱۱ بر سر ساخت یک خط لوله گاز توافق کردند که از جنوب ایران تا سوریه کشیده خواهد شد تا گاز طبیعی دو کشور را تأمین کند. با این‌همه، این پروژه نمی‌تواند بدون ریشه‌کنی داعش و حل‌وفصل مناقشه در سوریه به‌سوی سوریه پیش رود (دویچه‌وله فارسی، ۱۳۹۰).

مقامات بازرگانی ایران چندین بار اعلام کردند که تهران فرصت‌های تجاری خوبی پس از ظهور داعش داشته است. نماینده جمهوری اسلامی ایران در عراق در گردهمایی بازرگانان استان آذربایجان غربی در نوامبر ۲۰۱۵ گفت که خشم مردم عراق نسبت به کشورهای همسایه که از داعش پشتیبانی می‌کنند (به احتمال زیاد به ترکیه و عربستان سعودی اشاره دارد) فرصت خوبی برای ترویج صادرات به این کشور است (ایرنا، ۱۳۹۴). پیش از این، در اکتبر ۲۰۱۴، گزارشی منتشر شد که طبق آن، از دست دادن دسترسی به بازار کردستان عراق ممکن است فرصتی برای ایران به‌منظور جبران با افزایش صادرات به جنوب عراق باشد (ایسنا، ۱۳۹۳).

۴. روند تجارت ایران و عراق در ده سال گذشته

معاونت بررسی‌های اقتصادی اتاق بازرگانی تهران در گزارشی تحت عنوان «وابستگی به بازارهای محدود و خام‌فروشی، چالش اساسی صادرات غیرنفتی ایران طی دهه اخیر» روند تجارت ایران را با مقاصد مهم صادراتی بررسی کرده است. بر اساس این گزارش، صادرات ایران به عراق طی سال‌های ۱۳۹۲ تا ۱۴۰۲ همواره با فراز و نشیب‌هایی همراه بوده، اما طی بازه مورد بررسی به‌طور

متوسط حدود ۵,۵ درصد رشد کرده است. مشارکت ۶۳,۱ واحد درصدی صادرات گاز طبیعی و ۱۰,۹ واحد درصدی صادرات میله‌های آهنی یا فولادی را می‌توان از دلایل اصلی افزایش صادرات حدود ۷۱ درصدی ایران به عراق در سال ۱۴۰۱ در مقایسه با سال ۱۳۹۲ عنوان کرد.

در سال ۱۴۰۱ صادرات به این کشور اگرچه برای دومین سال پیاپی به روند صعودی خود ادامه داده، اما از سرعت رشد آن کاسته شده است. ارزش صادرات ایران به عراق در سال ۱۴۰۱ حدود ۱۰,۳ میلیارد دلار بوده که به بالاترین میزان صادرات به این کشور طی دهه مورد بررسی رسیده و در مقایسه با سال ۱۴۰۰، رشد ۱۵,۵ درصدی را تجربه کرده است. اما برخلاف روند صعودی که صادرات به عراق تا انتهای سال ۱۴۰۱ تجربه کرده، به نظر می‌رسد این روند در سال ۱۴۰۲ ادامه نیابد؛ زیرا آمارهای منتشرشده توسط گمرک برای ده‌ماهه ۱۴۰۲ نشان می‌دهد که صادرات به عراق رقم ۷,۷ میلیارد دلاری را تجربه کرده که مقایسه آن با رقم مشابه در سال ۱۴۰۱ حاکی از کاهش حدود ۱۳ درصدی است.

روند متوسط قیمت صادراتی کالایی بدون نفت خام ایران به عراق نیز طی ده سال منتهی به سال ۱۴۰۱ نشان می‌دهد که در سال ۱۳۹۶ بالاترین متوسط قیمتی صادرات به این کشور رقم خورده (۴۹۴,۵ دلار به ازای هر تن) و پس از آن روند نزولی را تا سال ۱۳۹۹ طی کرده و مجدداً تا سال ۱۴۰۱ با افزایش همراه شده است. متوسط قیمت صادرات ایران به عراق در سال ۱۴۰۱ حدود ۳۷۸ دلار به ازای هر تن بوده که در مقایسه با سال ۱۴۰۰ رشد ۲۷ درصدی را تجربه کرده است.

صادرات ایران به عراق با ایجاد ثبات نسبی در عراق و توسعه همکاری‌ها و زیرساخت‌های تجاری بین دو کشور طی بیست سال گذشته، رشد قابل‌ملاحظه ۱۵ برابری داشته است؛ به‌طوری که از حدود ۶۰۰ میلیون دلار در سال ۱۳۸۲، به بیش از ۱۰ میلیارد دلار در سال ۱۴۰۲ افزایش یافته است (ایسنا، ۱۴۰۳).

صادرات ایران به جهان در سال ۱۴۰۲ حدود ۴۹,۴ میلیارد دلار بوده که نسبت به سال ۱۴۰۱ حدود ۸,۹ درصد کاهش را نشان می‌دهد. عراق با ۹,۲ میلیارد دلار و ۱۸,۷ درصد از سهم صادرات کشور، پس از چین (۱۳,۹ میلیارد دلار)، دومین مقصد کالاهای صادراتی ایران بوده است. امارات (۶,۶ میلیارد دلار)، ترکیه (۴,۲ میلیارد دلار) و هند (۲,۲ میلیارد دلار) نیز در رتبه‌های بعد از عراق قرار داشته‌اند. همچنین در سال ۱۴۰۲ عراق در رتبه اول مقاصد صادراتی ایران در میان کشورهای همسایه قرار داشته است. امارات، ترکیه و پاکستان نیز در رتبه‌های بعدی

مقاصد صادراتی ایران در میان کشورهای همسایه بوده‌اند. بررسی دقیق‌تر نشان می‌دهد صادرات ایران به عراق در دوازده‌ماهه سال ۱۴۰۲ بدون احتساب گاز ۷ میلیارد و ۲۹۸ میلیون دلار و با احتساب گاز ۹ میلیارد و ۲۱۶ میلیون دلار بوده است. همچنین بررسی مقایسه‌ای آمارهای مذکور نشان می‌دهد صادرات ایران به عراق بدون احتساب گاز از نظر ارزش ۱۳ درصد و از نظر وزن ۱۶ درصد افزایش نشان می‌دهد (خبرگزاری مهر، ۱۴۰۳).

بر اساس گزارش فایننشال تایمز در اکتبر ۲۰۱۵، ناامنی [در عراق] برای ایران خوب نیست، اما شرایط بحرانی در آنجا بازار جنوب عراق را برای ایران آماده کرده است (Bozorgmehr, 2015). ایران روی ساخت و توسعه مناطق آزاد تجاری به منظور افزایش حجم تجارت با عراق کار می‌کند. علاوه بر این، ساخت و توسعه مسیرهای حمل‌ونقل برای طرف ایرانی به منظور تسهیل دسترسی به بازار عراق یک اولویت است. در چارچوب طرح‌های جمهوری اسلامی برای تبدیل کشور به یک مرکز تجاری منطقه‌ای، به گفته رئیس سازمان‌های مناطق آزاد تجاری، اکنون که ایران دیگر با تحریم‌های بین‌المللی مواجه نیست در تلاشیم پلی بین دریای خزر [در شمال] و خلیج فارس از طریق راه‌آهن ایجاد کنیم که به این معنی است که آروند نه تنها می‌تواند عراق بلکه روسیه را نیز تغذیه کند (Ibid). این بیانیه نشان می‌دهد که چگونه سیاست تجاری جمهوری اسلامی در راستای ساخت‌های اجتماعی سیاست‌گذاران از هویت منطقه‌ای کشور ترسیم شده است.

۵. اهمیت تجارت غیرنفتی ایران با عراق

عراق به عنوان یک متحد استراتژیک، به طور فزاینده‌ای به یک بازار منطقه‌ای مهم برای تجارت کالای غیرنفتی جمهوری اسلامی ایران تبدیل شد. نفوذ بازار رو به گسترش تهران نه تنها به کیفیت و رقابت‌پذیری کالاهای ایرانی، بلکه به روابط سیاسی بین تهران و بغداد مربوط می‌شود. جمهوری اسلامی به دنبال حفظ این اتحاد راهبردی سودآور است که اقتصاد کلان و تراز تجاری آن را تا حدودی تقویت می‌کند. از اواسط سال ۲۰۱۲، تهران با تحریم‌هایی که علیه بخش‌های نفت و بانکداری‌اش اعمال شد دست‌وپنجه نرم می‌کرد که نه تنها به یکی از مهم‌ترین منابع درآمد دولت ضربه وارد کرد، بلکه توانایی ایران را برای تجارت غیرنفتی با جهان مخدوش کرد. از آنجا که عراق به رژیم تحریم‌ها پایبند نبود، بازار این کشور به استراتژی پنهانی ایران برای جذب شوک و جبران زیان‌های ناشی از کاهش تجارت غیرنفتی با جهان تبدیل شد. با این حال، جمهوری اسلامی ایران همچنان روابط تجاری با جهان داشت، اما به دو دلیل حفظ آن‌ها دشوار بود: اول، با

محرومیت این کشور از کاربرد سیستم سوئیفت، انجام تراکنش‌های مالی دشوار شد؛ هرچند تهران برای توسعه روش‌های جایگزین با هدف تسهیل تراکنش‌ها تلاش کرد. دوم، با افزایش هزینه‌های واردات، رقابت‌پذیری صادرات کالاهای غیرنفتی ایران به‌طور نسبی کاهش یافت (Jamakoochi et al, 2019).

جنگ داخلی در سوریه و ظهور داعش در عراق پس از بهار عربی، برای ایران فرصتی به‌منظور تقویت ظرفیت‌های اقتصادی خود در منطقه خاورمیانه و رقابت با ترکیه ایجاد کرد. اتکای نظامی فزاینده بغداد به تهران منجر به همکاری‌های اقتصادی بیشتر بین آن‌ها شد. می‌توان استدلال کرد که جمهوری اسلامی ایران به دنبال ایجاد یک بلوک اقتصادی ایرانی-عربی است که در آن تهران جایگاه پیش‌رو را بر عهده بگیرد.

۶. نتیجه‌گیری

این پژوهش به بررسی نقش عوامل اقتصادی در تدوین سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در قبال عراق در بستر بهار عربی و ظهور داعش در خاورمیانه پرداخت. نقش منافع اقتصادی در بستر رابطه نادیده گرفته با هویت بررسی شد. این مطالعه بدون مدعای افزودن رابطه درهم‌تنیده به ادبیات موجود، تلاش می‌کند با تکیه بر ساختارگرایی انتقادی، تعامل و تأثیر متقابل بین این دو متغیر در مورد سیاست خارجی ایران در قبال خاورمیانه را روشن کند.

هویت‌ها و منافع، به‌صورت متقابل یکدیگر را شکل می‌دهند و درک سیاست خارجی کشورها بدون در نظر گرفتن آن‌ها در بستر روابط پیچیده و چندوجهی میان این دو متغیر ممکن نیست. ساختارهای اجتماعی ایران در خاورمیانه و هویت‌های تاریخی اولویت‌دار زیرمجموعه‌های آن، از منافع اقتصادی بازیگران سازنده سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران جدا نیست، بلکه در شکل‌گیری آن‌ها نقش‌آفرینی می‌کند. ساختارهای اجتماعی دیگر، بخشی از چگونگی تعریف و ساخت هویت سیاست‌گذاران ایرانی است که محصول یک فرایند تاریخی طولانی است و منافع مادی بخشی از آن به شمار می‌آید.

تحولات هویتی (که برساخته‌های اجتماعی‌اند) در عراق پیامدهایی برای ایران به‌عنوان یک صادرکننده رو به رشد کالاهای غیرنفتی دارد. همبستگی فرهنگی که آن‌هم یک برساخته اجتماعی است، به جمهوری اسلامی در متنوع‌سازی اقتصادش از طریق صادرات کالاهای غیرنفتی به مناطقی که در آن‌ها قدرت سخت و نرم دارد کمک می‌کند؛ اما گستره نفوذ اقتصادی آن را

محدود می‌کند. آمار تجاری نشان می‌دهد که صادرات ایران به عراق از اواسط دهه ۲۰۰۰ به سرعت در حال افزایش بوده و تنها پس از ظهور داعش و کاهش شدید قیمت نفت از اواسط ۲۰۱۴، کاهش جزئی را نشان می‌دهد. این امر نشان می‌دهد که رکود اقتصادی و خطرات امنیتی بالا تأثیر کمی بر جریان صادرات غیرنفتی ایران به عراق داشته است.

بر اساس نتایج این مطالعه، تنوع اقتصادی و وابستگی کمتر به درآمدهای نفتی الزاماً منجر به کاهش مناقشات نظامی میان دولت‌ها نمی‌شود. از زمان اعمال تحریم‌ها در سال ۲۰۱۲، ایران به تدریج وابستگی کمتری به درآمدهای نفتی در بودجه سالانه خود داشته و بیشتر بر مالیات و منابع غیرنفتی درآمد تمرکز کرده است. بر این اساس، پیش‌بینی می‌شود که سهم درآمدهای نفتی در تولید ناخالص ملی ایران در آینده به تدریج کاهش یابد.

در حالی که مطالعات موجود درباره رانتیرسم نشان می‌دهد که کاهش وابستگی به درآمدهای نفتی به معنای مشارکت کمتر در درگیری‌ها خواهد بود، بنابه استدلال مطالعه حاضر ممکن است این امر در مورد ایران صادق نباشد. با اینکه درآمدهای نفتی، کشورهای نفتی را به دنبال کردن سیاست خارجی قاطعانه تشویق می‌کند، اما رفتار لزوماً با تحول اقتصادی تغییر نمی‌کند؛ زیرا ممکن است ذهنیت رانتی شکل بگیرد که در آن رژیم‌ها تمایلی به کمتر نشان دادن خود در عرصه ژئوپلیتیک نداشته باشند. علاوه بر این، احتمال دارد که با کاهش تدریجی وابستگی اقتصاد کلان به شوک‌های خارجی بازارهای جهانی نفت، مشارکت در مناقشات به دلیل کاهش ریسک‌های مالی کم‌هزینه‌تر شود، هرچند که ناامنی و بی‌ثباتی سیاسی ممکن است به کاهش صادرات غیرنفتی و سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی منجر شود. نکته دیگر و مهم‌تر در مورد ایران این است که اگر تنوع اقتصادی صادرات محور شود، به احتمال زیاد دولت برای جلوگیری از فروپاشی متحدان همسایه خود به دلیل عواقب اقتصادی گسترده، در درگیری‌ها (بسته به محاسبات نظامی) شرکت خواهد کرد.

ساختارگرایی انتقادی ارائه شده در این مطالعه رویکرد جامع‌تری به رفتار ایران به عنوان یک دولت رانتیر دارد که در حال گذار از تحولات اقتصادی ساختاری است. این رویکرد کمک می‌کند تا بفهمیم چگونه سیاست‌گذاران در جمهوری اسلامی ایران محاسبات هزینه-فایده را هنگام تدوین سیاست‌های خارجی خود در بستر ساخت‌های اجتماعی آن‌ها از خود و دیگران انجام می‌دهند.

منابع

- خبرگزاری ایسنا. (۱۴۰۳، ۱۰ فروردین). «بررسی روند صادرات ایران به عراق در ۱۰ سال گذشته / مهم‌ترین کالای صادراتی به عراق چیست؟»: <https://www.isna.ir/xdQLsZ>
- خبرگزاری ایرنا. (۱۳۹۴، ۳ آذر). «شرایط فعلی، بهترین زمان توسعه صادرات ایران به عراق است»: <http://goo.gl/4SPJpg>
- خبرگزاری ایسنا. (۱۳۹۳، ۳۰ مهر). «ورود داعش به عراق، تهدید یا فرصت؟»: <http://goo.gl/G3pJGH>
- خبرگزاری مهر. (۱۳۹۳، ۱۴ تیر). «۷۰ درصد صادرات خدمات فنی مهندسی کشور به عراق انجام می‌شود»: <http://goo.gl/WTniva>
- خبرگزاری مهر. (۱۳۹۳، ۳۰ بهمن). «افزایش مبادلات تجاری ایران و عراق به ۲۵ میلیارد دلار»: <http://goo.gl/ByFtuq>
- خبرگزاری مهر. (۱۴۰۳، ۳۱ فروردین). «عراق؛ شریک تجاری همیشگی ایران / پیش‌بینی رشد ۱۵ درصدی صادرات»: <https://www.mehrnews.com/x34HJF>
- دویچه‌وله فارسی. (۱۳۹۰، ۳ مرداد). «ابهام درباره خط لوله جدید گاز ایران به عراق و سوریه»: <http://goo.gl/uJrxXU>
- گمرک جمهوری اسلامی ایران. (۱۳۸۲-۱۳۹۵). داده‌های اداره گمرک جمهوری اسلامی ایران برای سال‌های ۱۳۸۲ تا ۱۳۹۵.
- مشرق نیوز. (۱۳۹۳، ۲۲ اردیبهشت). «حجم تجارت ایران و عراق ۱۲ میلیارد دلار»: <http://goo.gl/LNYpNF>

References

- Abdi, M. (2023, March 11). "Iran's annual export to Iraq anticipated to hit record high". *Tehran Times*. <https://www.tehrantimes.com/news/482762>
- Bennett, A. & Cheekel, J. T. (2012). *Process Tracing: From Philosophical Roots to Best Practices*. Simon Fraser University.
- Bozorgmehr, N. (2015, October 28). "Iran eyes Iraq trade decades after war". *The Financial Times*. <https://www.ft.com/content/668edf26-78cd-11e5-933d-efcdc3c11c89>
- Deutsche Welle Persian. (2011, July 25). "Uncertainty about Iran's new gas pipeline to Iraq and Syria". [In Persian]. <http://goo.gl/uJrxXU>
- Ezzeddine, N., & Azizi, H. (2022, July 14). "Iran's increasingly decentralized axis of resistance". *War on the Rocks*. <https://warontherocks.com/2022/07/irans-increasingly-decentralized-axis-of-resistance/>
- Fierke, K. M. (2007). *Critical approaches to international security*. Polity Press.
- George, A. L. & Bennett, A. (2005). *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*. The MIT Press.

- Iranian Students News Agency (ISNA). (2014, October 22). "ISIS enters Iraq: Threat or opportunity?" [In Persian]. <http://goo.gl/G3pJGH>
- Iranian Students News Agency (ISNA). (2024, March 29). "Review of Iran's exports to Iraq over the past decade: What are the top exported items?" [In Persian]. <https://www.isna.ir/xdQLsZ>
- Islamic Republic News Agency (IRNA). (2015, November 24). "Current situation is the best time to expand Iran's exports to Iraq". [In Persian]. <http://goo.gl/4SPJpg>
- Islamic Republic of Iran Customs Administration. (2003–2016). Non-oil trade statistics between Iran and Iraq from 2003 to 2016. [In Persian].
- Jamakoochi, K., Alizadeh, E., & Esfandabadi, H. M. (2019). "Analyzing the capacity of Iran non-oil exports to the region no. 2 countries". *iBusiness*, 11(4), 57–65. <https://doi.org/10.4236/ib.2019.114006>
- Karimi, N., Vahdat, A., & Gambrell, J. (2020, January 7). "Iran strikes back at US with missile attack at bases in Iraq". *AP News*. <https://apnews.com/article/ap-top-news-persian-gulf-tensions-tehran-international-news-iraq-add7a702258b4419d796aa5f48e577fc>
- Katz, B. (2018). "Axis rising: Iran's evolving regional strategy and non-state partnerships in the Middle East". *Center for Strategic and International Studies*. <https://www.csis.org/analysis/axis-rising-irans-evolving-regional-strategy-and-non-state-partnerships-middle-east>
- Mashregh News. (2014, May 12). "Iran–Iraq trade volume reaches \$12 billion". [In Persian]. <http://goo.gl/LNYpNF>
- McSweeney, B. (1999). *Security, identity and interests: A sociology of international relations*. Cambridge University Press.
- Mehr News Agency. (2014, July 5). "70 percent of Iran's engineering services are exported to Iraq". [In Persian]. <http://goo.gl/WTniva>
- Mehr News Agency. (2015, February 19). "Iran–Iraq trade exchanges increase to \$25 billion". [In Persian]. <http://goo.gl/ByFtuq>
- Mehr News Agency. (2025, April 19). "Iraq, Iran's permanent trade partner: 15% export growth expected". [In Persian]. <https://www.mehrnews.com/x34HJF>
- Nader, A. (2015). *Iran's Role in Iraq: Room for Cooperation?* Santa Monica, CA: RAND Corporation.
- Nasr, V. (2006). "When the Shiites rise". *Foreign Affairs*, 85(4), 4–5.
- Ostovar, A. (2023, October 17). "Iran, Israel, and war in the Middle East". *War on the Rocks*. <https://warontherocks.com/2023/10/iran-israel-and-war-in-the-middle-east>
- Robinson, K. (2022, October 18). "How much influence does Iran have in Iraq?" *Council on Foreign Relations*. <https://www.cfr.org/in-brief/how-much-influence-does-iran-have-iraq>
- Smyth, P. (2014, September 18). "All the Ayatollah's Men". *The Foreign Policy*. <http://goo.gl/DUKqn0>

-
- Weldes, J. (1996). "Constructing national interests". *European Journal of International Relations*, 2(3), 275-318. <https://doi.org/10.1177/1354066196002003002>
- Yacoubian, M. (2021). *Syria timeline: Since the uprising against Assad*. United States Institute of Peace. <https://www.usip.org/syria-timeline-uprising-against-assad>